

10. Піддубник В. Г. Естрадно-виконавські проблеми вокального ансамблю / В. Г. Піддубник, В. М. Піддубник // *Культура України* : зб. наук. пр. Вип. 25. — Х. : ХДАК, 2008. — С. 224–231.
11. Стельмащук З. М. Інструментальна підготовка як складова формування педагогічної культури майбутнього вчителя музичного мистецтва в процесі кредитно-трансферної системи навчання / З. М. Стельмащук // *Формування професійної культури вчителя в контексті інтеграції України в європейський освітній простір* : матеріали регіонального наук.-практ. семінару. — Тернопіль, 2007. — С. 75–77.
12. Цюлюпа Н. Л. Деякі аспекти викладання курсу «Методика навчання гри на музичних інструментах» у системі підготовки майбутніх учителів / Н. Л. Цюлюпа // *Зб. наук. пр. Бердянського держ. пед. ун-ту (Педагогічні науки)*. — Бердянськ : БДПУ, 2006. — №2.
Надійшла до редколегії 09.12.2009 р.

УДК 785.11(477)»18/1917»

В. М. ЩЕПАКІН

ЛІТНІ СИМФОНІЧНІ КОНЦЕРТИ ЯК ЯВИЩЕ МУЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядається історія започаткування та проведення літніх симфонічних концертів у культурних центрах України кінця ХІХ — початку ХХ ст. Висвітлюється діяльність диригентів літніх симфонічних оркестрів. Аналізується виховне і художнє значення цих концертів.

Ключові слова: музична культура України, літні симфонічні концерти, диригенти, солісти, репертуар.

Рассматривается история основания и проведения летних симфонических концертов в культурных центрах Украины конца ХІХ — начала ХХ ст. Освещается деятельность дирижеров летних симфонических оркестров. Анализируется воспитательное и художественное значение этих концертов.

Ключевые слова: музыкальная культура Украины, летние симфонические концерты, дирижеры, солисты, репертуар.

History of foundation and conducting of summer's symphonic concerts is examined in the cultural centers of Ukraine of end of 19th — beginning of the 20th century's. The activity of conductors of summer's symphonic orchestras is presented. The educating and artistic value of these concerts is analyzed.

Key words: musical culture of Ukraine, summer's symphonic concerts, conductors, soloists, repertoire.

Період кінця ХІХ — початку ХХ ст. в музичній культурі провідних мистецьких центрів України характеризувався все більшим і дедалі стрімкішим розгортанням концертної діяльності. Із

започаткуванням у багатьох великих містах у ці роки діяльності місцевих відділень Імператорського Російського музичного товариства (далі ІРМТ), дедалі все частішим відкриттям приватних музичних навчальних закладів, запровадженням занять музикою в програми багатьох приватних гімназій (особливо для дівчат), виникненням при багатьох навчальних закладах і в робітничих колективах аматорських музичних ансамблів, хорових та оркестрових колективів тощо стрімко підвищувався попит місцевого населення на музичні концертні заходи різного типу. Це захоплення публіки щодо відвідування різних концертів сприяло не лише активізації концертної діяльності «офіційних» музичних структур, якими були саме відділення ІРМТ, уже традиційних (з другої половини ХІХ ст.) оперних товариств, а й розгортанню гастрольних агенцій та створенню окремих комерційних музичних проєктів, яскравими прикладами яких стали виступи під відкритим небом на пристосованих відповідно літніх концертних майданчиках у міських зонах відпочинку (парках, садах) численних колективів, найзначимішими з яких за своїми художньою та виховною функціями стали симфонічні оркестри, що створювалися спеціально на час літніх сезонів.

На жаль, досі в сучасному українському історичному музикознавстві діяльність літніх симфонічних оркестрів і їх вплив на смаки населення як окрема важлива тема не розглядалися. Цим зумовлена актуальність статті.

Метою цієї розвідки, таким чином, є: аналіз діяльності літніх симфонічних оркестрів, їх репертуарної стратегії, висвітлення статей найяскравіших диригентів і солістів цих концертів.

Традиція концертних виступів просто неба в Україні оркестрів різних типів — від ріжкового й духового до садового струнно-духового та навіть симфонічного — походить ще з останньої чверті ХVІІІ ст., коли в шляхетних панських маєтках один за одним стали виникати кріпацькі оркестри. Ці так звані «маєткові» (або «фольваркові») оркестри, різні за складом та призначенням, спочатку обслуговували лише потреби хазяїв та їхніх вельможних гостей, уже на початку — в 1 половині ХІХ ст. дедалі частіше можна було почути не тільки і не стільки в маєтках аристократів, а й у великих культурних центрах України — Києві, Харкові, Полтаві й інших містах. Наведемо одну цитату, яка стосується побуту киян улітку середини ХІХ ст.: «Теплими літніми вечорами весь київський бомонд з'їжджався у верхню частину царського саду (там, де тепер концертна естрада). Тут мелькали красиві обличчя, вишукані вбрання, лунав веселий сміх, чути було жваву французьку мову, лагідну польську говірку, німецькі та російські вигуки, яким акомпанували веселі мотиви садової музики» [11, с. 9].

Саме кріпацькі оркестрові колективи, учасники яких часто здобували музичну освіту за кордоном, очолювані досвідченими яскравими фахівцями (найчастіше німцями, чехами, італійцями або поляками), стали однією з репрезентативних ділянок українського музичного мистецтва першої половини XIX ст. не лише в Україні, а й за її межами. Як зазначає сучасний музикознавець В. Откидач, говорячи саме про кріпацькі оркестри «... в галузі оркестрової музики Україна на першу половину XIX ст. була високо-розвиненою оркестровою європейською державою з численними оркестровими колективами, які мали цікаві і складні програми, з досить розгалуженою системою гастрольної справи» [15, с. 204].

Документальні свідчення про виступи в літніх концертах у Миському саду кріпацького оркестру київського генерал-губернатора І. В. Гудовича сягають 1798 р. [11, с. 16]. Тільки в Києві впродовж першої половини XIX ст. в літніх садових концертах виступали кріпацькі оркестри О. М. Будлянського, О. Я. Лобанова-Ростовського, Д. І. Ширая, Ганського, О. Ю. Головинського, П. Я. Лукашевича, П. Г. Галагана, Лопухіна... Крім цих колективів, у місті з 1768 по 1852 р. активно функціонував Магістратський оркестр — єдиний офіційно визнаний музичний колектив міста, який, разом із обов'язковою за його статусом «плацпарадною музикою», виконував марші, танці, обслуговував різні офіційні свята, долучався до супроводження спектаклів, для виконання концертних програм, а у визначені дні виступав у миському саду. До репертуару оркестру належали, окрім симфоній Паєра та Плейєля, увертюри до опер російських і західноєвропейських композиторів [10, с. 256].

В Одесі, починаючи з 1845 р. і протягом багатьох наступних років, виступав як улітку, на відкритих естрадах, так і в зимні сезони оркестр з Відня під керівництвом барона фон Гелленбаха, створений по типу оркестрів Штрауса та Ланнера. Цей колектив виконував п'єси, які створювали учасники оркестру — талановиті композитори: Пішна, Д. Урбанек, Лабицький [8, с. 451].

Подібна картина літнього концертного життя (можливо лише з меншим розмахом) спостерігалася і в інших культурних центрах України цих часів, а також у багатьох маєтках Наддніпрянщини та Лівобережної України. На жаль, за деяким винятком, до нас не дійшли ані прізвища капельмейстерів і тим паче солістів цих колективів, ані їхній репертуар, який виконувався безпосередньо під час виступів у садах і парках. Проте навіть серед небагатьох відомих нам імен зарубіжних музикантів, які очолювали кріпацькі оркестри або були солістами цих колективів, прізвища Ф. К. Бліми, К. Лау, Я. Лензі, А. Герке, Пфейфера, Краузе, Піжбеків та ін. — майже всі знакові для музичної культури України. Про репертуар оркестрів ми можемо скласти враження, звернувшись,

наприклад, до нотної бібліотеки Розумовських, що збереглася до наших часів, яка віддзеркалює музичні смаки й уподобання слухацької аудиторії кінця XVIII — першої третини XIX ст. і презентується багатьма інструментальними і симфонічними творами провідних німецьких, чеських, італійських, австрійських композиторів XVIII — початку XIX ст. Зрозуміло, що всі учасники цих оркестрів — кріпаки — практично не мали винагороди за участь у цих літніх, як і в будь-яких інших концертах; з вільнонайнятими капельмейстерами поміщики також укладали контракт на декілька років їхньої служби, отже, всі матеріальні прибутки від участі в будь-яких концертах йшли до кишені вельможних аристократів, які утримували ці колективи.

Результатом скасування кріпацтва (1861 р.) стали розпуск кріпацьких оркестрів і майже повний занепад концертної діяльності. Порожню нішу в культурному просторі України, яку впродовж тривалого часу посідали кріпацькі оркестри, поступово почали заповнювати численні колективи мандрівних музикантів, здебільшого з Італії, Чехії та Німеччини. Російський оркестровий музикант і музичний письменник кінця XIX — початку XX ст. І. В. Ліпаєв присвятив діяльності цих аматорських, а нерідко і професійних артистів, великий аналітичний нарис [12]. У ньому дослідник зазначав, що артистам кожної національності були притаманні характерні репертуарні вподобання та найчастіше використання певних інструментальних складів — від італійських шарманщиків та солістів і невеличких ансамблів гітаристів та мандоліністів, які саме в такому складі найчастіше виступали перед міською публікою з виконанням здебільшого яскравих італійських мелодій і пісень, чеських ансамблів, що склалися з арфістки-співачки та скрипаля, або духових оркестрів, які разом із чеською та слов'янською народною музикою охоче і справно виконували й численні класичні зразки (твори Моцарта, Бетховена тощо), до справжніх мандрівних німецьких струнно-духових оркестрів, у репертуарі яких були навіть оркестрові уривки з німецьких та інших опер, оркестрові п'єси багатьох класичних і сучасних композиторів. Хронологія виникнення в Росії (Україні) цих колективів, наведена Ліпаєвим (спочатку італійці, потім чехи, нарешті німці) досить схематична і не зовсім відповідає дійсності, адже, наприклад, про мандрування Україною чеських народних музикантів документально відомо ще з другої чверті XIX ст. Як зазначає Ліпаєв, діяльність цих колективів базувалася на пайових товариських засадах з безліччю агентів, які спеціально від'їжджали з Росії (України) до Чехії, Австрії та Німеччини для укладення контрактів з тамашними народними та професійними музикантами (здебільшого молоддю). Кращі з цих колективів за артис-

тичним рівнем та складністю репертуару не поступалися кріпацьким оркестрам минулої доби.

Таке становище тривало до кінця 1880-х рр., коли через масовий відтік музично обдарованої сільської молоді до Росії (України) в Чехії і, відповідно, в Австрії в цілому стало занепадати сільське виробництво, на прохання австрійського уряду Росія була вимушена відіслати на батьківщину близько семи тисяч музикантів з Чехії. Саме в 90-х рр. XIX ст. дедалі все активніше на літніх концертних естрадах українських міст почали з'являтися оркестрові симфонічні колективи, сформовані здебільшого з вирощених в Україні або приїжджих західноєвропейських музикантів — учасників місцевих театральних та оперних оркестрів, викладачів музики в різних навчальних закладах, кращих студентів музичних училищ і, інколи, дедалі все рідше, здібних аматорів. На чолі цих оркестрів ставали більш або менш здібні в організаційно-підприємницькому сенсі музиканти-капельмейстери.

На відміну від щорічних «обов'язкових» симфонічних концертів, що їх за своїм статутом планомірно проводили у великих містах місцеві відділення ІРМТ (зазвичай, не більше 5-6 за зимовий сезон), літні симфонічні концерти на відкритих естрадах парків і садів, які організувалися на принципово інших комерційних засадах, своєю демократичністю, великим розмаїттям репертуару, часто яскравими солістами, котрих спеціально запрошували, приваблювали найширші верстви населення українських міст. Характерною особливістю цих літніх концертних сезонів була реальна можливість за відносно невелику плату почути у виконанні симфонічного оркестру від легких «садових» танців та п'єс до симфонічних полотен або концертів з оркестром Моцарта, Бетховена, Мендельсона, Ліста, Вагнера, Сметани, Дворжака, Гріга, численних російських і сучасних українських композиторів. Необхідно зазначити, що літнє, «паркове», симфонічне музичування розвивалося в Україні в 1890 — на початку 1910-х рр. набагато інтенсивніше за традиційні зимові академічні зібрання.

Особливе місце серед міст, де організувалися літні концерти, посіла «Південна Пальміра» — Одеса, в якій, першій серед міст не лише України, а й усієї Росії, до 100-річчя міста в 1894 р. був заснований міський оркестр. Уже через 10 років Російська музична газета писала: «Одесса — первый и до сих пор единственный у нас город, имеющий собственный городской оркестр» [20]. Про перспективи (на жаль, не здійснені) організації в містах міських симфонічних оркестрів на прикладі діяльності одеського колективу писав видатний харківський диригент, педагог, музично-громадський діяч І. І. Слатін: «От учреждения городских оркестров многое будет зависеть. Их пока нет в России за исключением единственного города Одессы, симфонические концерты (в про-

винцях) могут быть только случайными, а о популярных же концертах невозможно даже и мечтать пока. За границей, благодаря только городским оркестрам, даже в маленьких городах, музыка там широко распространяется...» [6].

Літні симфонічні концерти в Одесі проходили на курортах Куяльник і Хаджибей, у міському саду та на дачі Дуніна (Малий Фонтан). Загальнодоступними концертами, які збирали чисельну аудиторію, в перші роки найчастіше керував Й. Прибик. У 1907 р. у Дерibasівському саду літні симфонічні концерти міського оркестру відбувалися на спеціально збудованій концертній естраді. За один цей літній сезон міський оркестр не тільки повністю покрив усі витрати на будівництво раковини та паркана, а й заробив чистого прибутку 6000 карбованців, що свідчить про непересічне значення літніх концертів у культурному житті міста. Програми багатьох виступів колективу складалися з трьох відділень: у перших двох звучала серйозна музика, в третьому — більш легкі твори. Влаштовували також спеціальні «Історичні концерти», на яких звучала музика Й. С. Баха, П. Чайковського, так звані «російські», концерт пам'яті Е. Гріга та ін. Окрім Й. Прибіка, літніми концертами в Одесі в різні роки керували М. Фідельман, Коган, М. Вольф-Ізраель, Ант. Ейхенвальд та ін. Часто диригентів запрошували спеціально для проведення того чи іншого концерту. Так, лише влітку 1911 р. поряд з основним диригентом М. Вольф-Ізраелем раз на тиждень оркестром керував Й. Прибик, виступали запрошені диригенти Малько, Штейман, Задрі, Пазовський — «музиканти різних калібрів і дарованій» [2], а в 1913 р., окрім основного диригента Ейхенвальда, виступили запрошені: С. Халатов, Р. Глієр, М. Іванов, О. Орлов, Й. Прибик, А. Ценовський, талановитий диригент з Італії А. Лукон, М. Ерденко, З. Бірнбаум. Солістами в цих концертах були А. Дідур, М. Бочаров та П. Цесевич [21].

Про завдання літніх концертів та безсумнівну користь від них і, водночас, недооцінку їхнього значення одеський кореспондент Російської музичної газети Р. Енгель пише: «Никто не хочет признать, что летние концерты такая же необходимая потребность культурной публики, как зимою опера. Летние концерты должны непременно носить характер большого культурного, идейного начинания, быть своего рода аудиторией, где слушатель мог бы наглядно знакомиться с историческим развитием музыкального искусства, его расцветом, падением, со всякого рода школами и направлениями. Нужно слушателям дать почувствовать связь между общим культурным развитием народа и состоянием музыки, ибо последняя, быть может, не менее, нежели литература, есть выражение духовного развития, мощи всякого народа» [19].

У Києві найчастіше літні концерти симфонічної музики відбувалися під керівництвом досвідченого диригента О. Виноградського (до 1910 р.), а також І. В. Петра (1903), Б. Воячка (декілька сезонів), який виступав у них і як віртуоз на контрабасі, і як композитор, та ін. У 1910–1911 рр. у Саду Купецького зібрання літні симфонічні концерти успішно проводив «даровитий, живої і чрезвычайно работоспособный» Г. Шнеефогт, у репертуарі якого були новітні симфонічні твори Р. Штрауса, Я. Сибеліуса, Ц. Франка, С. Рахманінова та ін. [7].

Мешканці Полтави впродовж 80–90-х рр. XIX ст. мали змогу слухати садові концерти невеликих струнних оркестрів, до яких входили також обмежена кількість духових інструментів і рояль, що виконував відсутні оркестрові голоси. Найвідомішим серед таких колективів був оркестр під керуванням Р. В. Шюппеля (кінець 80 — перша половина 90-х рр.). Цей оркестр виконував переважно вальси Ланнера, Штрауса, Вальдтейфеля, а також увертюри Рейсінгера і Зуппе, попури з віденських оперет. Досконалішим був оркестр, організований у 1890-х рр., яким керував капелмейстер В. І. Гебен. Цей колектив виступав з платними концертами в Міському саду, а по неділях безплатно грав у Корпусному сквері в центрі міста. Цей оркестр, окрім вальсів і попури з оперет, виконував твори Гайдна, Моцарта, Вебера, Мендельсона та ін. [13, с. 198–199].

На початку XX ст. симфонічні оркестри почали організовувати в провінційних містах України: Житомирі (диригент Б. Валлек), Чернігові (диригент С. Вільконський), Полтаві (диригент Д. Ахшарумов), Миколаєві (диригент Й. Карбулька) та в Криму — спеціально на час літніх сезонів (Севастополь — Фістуларі, Г. Черкаський, Ф. В. Кучера; Феодосія — Фістуларі; Сімферополь — І. В. Петр, Ялті — Ф. В. Кучера).

У Катеринославі влітку 1913 р. виступало п'ять оркестрів: два симфонічні і три військові. Хор трубачів 34-ї артилерійської бригади під керівництвом А. Векслер-Стрижевського — один із найкращих військових оркестрів — грав у саду Англійського клубу. Симфонічний оркестр під началом Б. Соколовського-Чигиринського, що складався з 50 музикантів (солісти: скрипаль Піастро й арфістка Кутиль), виступав у саду Громадського зібрання, а інший симфонічний оркестр під керівництвом В. Молла в складі 52 музикантів (у тому числі трьох яскравих солістів: скрипаля Берліна, віолончеліста Застрабського й арфістки Кутиль) — у саду Комерційного клубу. Репертуар цього колективу складали симфонії О. Глазунова, численні симфонічні твори П. Чайковського, симфонічні п'єси М. Глинки, М. Мусоргського, М. Римського-Корсакова, А. Лядова, О. Скрябіна, В. Калиникова, В. Золотарьова, Л. Бетховена, Ф. Мендельсона, А. Дворжака,

І. Падеревського, Ж. Массне, К. Сен-Санса, Ю. Свенсена, Е. Гріга, К. Вебера, концерти Й. Брамса та Ю. Кленгеля та ін. [14].

Літнє концертне життя Харкова протягом останньої чверті XIX ст. відбувалося здебільшого під супровід військового оркестру 121 Пензенського полку під керівництвом В. В. Маречека. Завдяки талановитому капельмейстерові цей музичний колектив розширився від «хору трубачів» у перші роки свого існування до великого оркестру з групою струнних інструментів (так званий «бальний оркестр»), що було досить незвичайним для військових оркестрів тих часів. Наведемо характерний анонс виступу цього колективу: «В субботу, 29 апреля, в университетском саду дирекция Харьковская трамвая предполагает устроить «гуляние». Военный оркестр Пензенского полка под управлением г. Маречек исполнит по особой программе специально для этого гуляния несколько пьес и между прочим «Большую русскую зарю» при участии 20 барабанов» [4]. Естафету літнього оркестрового музикування в Харкові з 1898 р. прийняв багатогранний музикант (фаготист, альтист, педагог музичного училища Харківського відділення ІРМТ, диригент) Ф. В. Кучера. Майже щорічні (до 1910 р.) літні виступи симфонічного оркестру на чолі з Кучерою відбувалися в саду Комерційного клубу. Поряд із популярною та легкою симфонічною музикою, яку виконували майже щодня, раз на тиждень оркестр давав справжні симфонічні концерти з творів класичного та сучасного академічного репертуару. Так, у сезоні 1901 р. в репертуарі оркестру налічувалося близько 800 творів, серед яких було виконано 12 симфоній, 7 симфонічних поем, 80 увертюр, 146 різних п'єс, фантазій тощо, а також 30 творів для струнного оркестру [17, с. 25]. «Тот, кто вздумал бы [...] прослушать все, что дается г. Кучера, получил бы возможность ознакомиться почти со всем, что имеется в симфонической литературе», — зазначав В. І. Сокальський [5]. До участі в концертах солістами Кучера запрошував яскравих музикантів: віолончеліста Карасека, скрипалів А. Тракала та Е. Ондричка (всі в 1901 р.), контрабасиста М. Федішина (1904 р.), арфістку Л. Голубову та ін. Декілька літніх сезонів керівництво Комерційного клубу укладало контракти на проведення літніх концертів з іншими диригентами, але жоден з них не зміг завоювати симпатії харків'ян, і жоден з цих сезонів не закінчувався позитивно у фінансовому сенсі.

Останні передреволюційні роки в Харкові виступав літній симфонічний оркестр під керівництвом викладача вокалу музичного училища ХВ ІРМТ, яскравого піаніста-концертмейстера, блискучого диригента Ф. Бугамеллі. На відміну від ХВ ІРМТ, яке на час війни відмовилося від традиційних «зимових» симфонічних концертів, Бугамеллі в ці ж роки влітку демонстрував стабільний

фінансовий успіх, заохочуючи на концерти симфонічної музики тисячі слухачів. Так, після одного з концертів оркестру під керівництвом Бугамеллі (солісти — скрипаль Ф. Сміт та віолончеліст Я. Бунчук) улітку 1916 р. преса так висвітлила цю подію: «Такого скоплення публіки [...] сад коммерческого клуба не видел давно. Занято было все, что только можно было занять. Предприимчивые люди сидели [...] даже на деревьях. Масса цветов, ценные подарки и нескончаемые требования «бисов»» [3].

Слід зазначити, що війна суттєво не позначилася на репертуарі російських (українських) оркестрів, як, до речі, і солістів та камерних колективів, котрі виступали в Україні. Поруч із творами російських, іноді місцевих, українських, композиторів, багатьох композиторів-слов'ян (поляків, чехів, словаків), а також композиторів, котрі за походженням належали до країн-союзників Росії у війні, як завжди, слухачі насолоджувалися музичними шедеврами німецьких, австрійських, угорських композиторів. Показовою в цьому контексті є думка відомого українського композитора Ф. Акименка, який на початку Першої світової війни наголошував: «Перестанем ли мы с прежним уважением и восхищением относиться к творцам вечной красоты, где многие черпают высшие духовные блага жизни? И не было бы столь нелепым отворачиваться или отрицать великие деяния гениев нам вражеских наций?.. Бетховен всегда останется Бетховеном для нас, славян...» [1].

Підсумовуючи наведені факти, зазначимо, що сплеск концертної діяльності літніх симфонічних оркестрів у багатьох культурних центрах України став можливим завдяки плідній співпраці представників різних національностей, які входили до складу цих колективів і очолювали їх: українців, росіян, поляків, чехів, німців, італійців, євреїв та ін. Репертуар літніх оркестрів становили найрізноманітніші за жанрами й національним представництвом твори класичних і сучасних композиторів. Найскравіші з цих колективів, очолювані талановитими диригентами, своєю виконавсько-просвітницькою діяльністю саме під час літніх концертних сезонів сприяли значній зацікавленості найширших верств української публіки серйозною симфонічною музикою, розширенню меж у розумінні тенденцій розвитку музичного мистецтва тих часів.

Перспективою подальшого дослідження може стати детальніший аналіз репертуарної стратегії диригентів літніх симфонічних оркестрів, їхньої виконавської майстерності, а також висвітлення громадського резонансу від виступів літніх симфонічних оркестрів за матеріалами в періодиці тих часів, порівняльна оцінка діяльності кожного (або більшості) з цих колективів та їхніх керівників.

Список літератури

1. Акименко Ф. Искусство и война / Ф. Акименко // Русская музыкальная газета. — 1914. — № 46.
2. Без підп. Летопись провинции. Одесса // Музыка, 1911. — № 39.
3. Без підп. Театр // Южный край. — 1916. — 5 июня.
4. Без підп. Хроника // Харьковские губернские ведомости. — 1889. — 28 апр.
5. Дон-Диез. Музыкальные заметки / В. И. Сокальский // Южный край. — 1910. — 4 мая.
6. И. И. Слагин по вопросу учреждения городских оркестров / И. И. Слагин // Русская музыкальная газета, 1914. — № 2.
7. К. Летопись провинции. Киев / К. // Музыка, 1911. — № 41.
8. Кацанов Я. С. Из истории музыкальной культуры Одессы (1794 — 1855) / Я. С. Кацанов // Из музыкального прошлого : сб. очерков / ред.-сост. Б. С. Штейнпресс. — М. : Гос. муз. изд-во, 1960. — Вип. I. — С. 393–459.
9. Клиш В. Л. Концертно-музичне життя / В. Л. Клиш, Л. З. Мазепа // Історія Української музики. Т. 3 : Кінець XIX — початок XX ст. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 314–338.
10. Коренюк О. Г. Музыкальная жизнь Киева в первой половине XIX века / О. Г. Коренюк // Из музыкального прошлого : сб. очерков / ред.-сост. Б. С. Штейнпресс. — М. : Музыка, 1963. — Вип. II. — С. 240–286.
11. Кузьмін М. Забуті сторінки музичного життя Києва / М. Кузьмін. — К. : Муз. Україна, 1972. — 223 с.
12. Липаев И. В. Бродячие музыканты / И. В. Липаев // Русская музыкальная газета. — 1912. — № 25–30.
13. Михайличенко О. В. Освітньо-педагогічні аспекти розвитку української музичної культури другої половини XIX — початку XX ст.: монографія / О. В. Михайличенко. — Суми : ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. — 292 с.
14. Михайлов Н. Корреспонденция. Екатеринослав / Н. Михайлов // Русская музыкальная газета. — 1913. — № 39.
15. Откидач В. М. Деякі аспекти функціонування кріпацьких оркестрів в Україні / В. М. Откидач // Культура України : зб. наук. праць / відп. ред. О. Г. Стахевич. — Х. : ХДАК, 2000. — Вип. 6. Мистецтвознавство. — С. 202–205.
16. Розенберг Р. М. Музыкальная Одесса / Р. М. Розенберг. — Одесса : Ред-издат. отдел областного управления по печати, 1995. — 159 с.
17. Харьковский институт искусств им. И. П. Котляревского 1917–1992 / коллектив авт. под рук. П. П. Калашника. — Х., 1992. — 446 с.
18. Чеські музиканти в Україні : біобібліогр. слов. / Харк. держ. акад. культури ; уклад. В. М. Щепакін. — Х. : ХДАК, 2005. — 248 с.
19. Энгель Р. Корреспонденция из Одессы / Р. Энгель // Русская музыкальная газета. — 1912. — № 31–32.
20. Энгель Р. Корреспонденция. Одесса / Р. Энгель // Русская музыкальная газета. — 1904. — № 19–20.
21. Энгель Р. Корреспонденция. Одесса / Р. Энгель // Русская музыкальная газета. — 1913. — № 39.

Надійшла до редколегії 23.12.2009 р.